

4.2. Дебітивність як семантична категорія

§ 4.2.1. Семантичні ознаки дебітивності

Вивчення дебітивної модальності має тривалу логіко-лінгвістичну традицію. Визначення лінгвістичної сутності категорії дебітивності становить собою своєрідну модель, зріз лінгвістичних ідей щодо модальності взагалі. Якщо опис інших модальностей можна пов'язати з хронологією чи науковим контекстом різних дисциплін, то існування модальності необхідності сприймалось як аксіома і в формальній, і в багатьох неklasичних напрямках логіки та лінгвістики.

Трактування лінгвістичної категорії дебітивності залишається проблемним. Virізняється декілька тенденцій у дослідженні дебітивної модальності залежно від виділення різноманітних модальних значень: доцільності, повинності, необхідності, вимушеності, неминучості з різними взаємовідношеннями і взаємозв'язками в межах загального категорійного значення. Найчастіше мовна модальність дебітивності асоціюється з формально-логічним судженням необхідності, тобто зводиться до поняття *істинності/неістинності (правдивості/неправдивості)* висловлення. Дебітивна модальність зазвичай трактується як внутрішньосинтаксична категорія (В.В. Виноградов, Г.О. Золотова), як аксіологічне явище (Є.І. Беляєва, С.Н. Цейтлін). Оскільки категорія дебітивної модальності безпосередньо пов'язана з предикативністю та місцем предикатів у семантико-синтаксичній структурі речення, то її функціонування привертає увагу при аналізі модальних компонентів та типології предикатів. У таких дослідженнях модальні предикати репрезентовані як цілісна група, члени якої пов'язані й протиставлені водночас, а самі модальні значення розглядаються як елементарні (Н. Sidgwick, А. Wierzbicka, Дж. Мур).

Аналіз мовознавчої літератури, присвяченої дослідженню речень із дебітивною модальністю, спостереження над їх формально-граматичною та семантико-синтаксичною структурою, дають змогу дійти висновку, що дебітивність – це конкретний вияв об'єктивно-суб'єктивної модальності речення, який репрезентує систему засобів предметної модальності й

передається як експліцитно (спеціальними модальними модифікаторами: модальними дієсловами, модальними прикметниками та предикативами), так й імпліцитно (власне дебітивними та інфінітивними реченнями).

Слід зазначити, що в лінгвістичних працях, які досліджують облігаторний зв'язок між суб'єктом і дією, паралельно з терміном “дебітивність” використовується термін “необхідність”. Виникає питання: чи ці терміни ідентичні, чи вони позначають різні відношення? Одноставної відповіді на нього немає. Так, у “Російській граматиці” (1980) значення повинності і необхідності розрізняються, зокрема при аналізі модальності інфінітивних речень. Г.О. Золотова також розмежовує ці поняття, використовуючи обидва терміни [Золотова 1973]. “Повинність” визначається як “динамічна” (нестатична) необхідність, тобто як необхідність діяти, робити вибір [Чуршуков 1998: 98], а “статична” необхідність передбачає “відсутність вибору” і виражається формулою: “повинен” – “зробить, навіть якщо не захоче”; інше тлумачення: “повинність” як властивість притаманна суб'єкту (онтологічна властивість), не збігається з “можливістю”, яка розуміється як “може” – “зробить, якщо захоче” [Корди 1988: 10]; “повинність” відрізняється від “волюнтативності”, оскільки джерелом повинності є не тільки суб'єкт, але й об'єктивне оточення. Зазвичай виділяють об'єктивну необхідність, до складу якої входять наступні значення: а) вимушеність, яка пов'язана з необхідністю виконання загальноприйнятих законів, як правило, юридичного характеру, чи підпорядкування будь-яким зовнішнім обставинам, де опір з боку виконання дії є марним; б) неминучість, що взаємодіє з невідворотними, незалежними від впливу людини обставинами, і об'єктивно-суб'єктивну необхідність зі значеннями: а) повинності, що характеризується наявністю обумовлюючих причин морально-етичного характеру; б) потреби, де необхідна дія кваліфікується як корисна, потрібна і бажана з точки зору існуючих морально-етичних норм [Ваулина 1988: 55-56]. У колективній монографії “Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность” (1990) необхідність досліджується у широкому плані, тобто включає в себе модальність повинності (“слово *повинен* займає особливе місце, і, безумовно,

виступає домінантою даного ряду”) [Цейтлин 1990: 147].

Інші дослідники (Є.І. Беляєва, С.М. Туровська) об'єднують модальність необхідності із модальністю дебітивності й зараховують до мікрополя вимушеності [Беляєва 1985; Туровская 1997]. За таким підходом вимушеність є різновидом предметної модальності (потенційності). Крім мікрополя вимушеності, в поле предметної модальності входять мікрополя можливості та бажаності. Семантична ситуація, що визначає структуру плану змісту мікрополя вимушеності, така: детермінуючий чинник – те, що зумовлює необхідність чи повинність; об'єкт – той, кого змушують, на кого спрямований вплив детермінуючого чинника; ознака, тобто дія чи стан, які ще не стали фактом дії, а тільки очікуються від агенса в результаті впливу детермінуючого чинника [Беляєва 1985: 53]. Ситуація вимушеності побудована на основі компонентної структури поняттєвої ситуації необхідності [Филиппов 1971].

Як бачимо, чітких критеріїв розмежування понять повинності і необхідності немає, що призводить або до їх ототожнення, або до нашарування одне на одне. Це пояснюється об'єктивними труднощами, оскільки лексичні одиниці, від яких утворено назви категорії (“повинен” – повинність, “необхідно” – необхідність) багатозначні і можуть пояснюватися одна за допомогою іншої. Однак між повинністю і необхідністю є суттєві відмінності з логічної точки зору, бо вони позначають різні характеристики дійсності: необхідність і повинність. Обидва терміни вказують на обов'язковість виконання дії. Проте, на відміну від необхідності, повинність безпосередньо пов'язана з морально-етичним поняттям “обов'язок”.

Отже, вочевидь, варто об'єднати такі різновиди модального значення, як необхідність, повинність, вимушеність і под., терміном дебітивність (від дебітив – повиннісний спосіб, англ. *debitive*, фр. *debitif*, нім. *Debitiv*, що як категоріальна форма способу виражає повинність, зобов'язаність). Дебітив трактується як один із граматичних способів (повиннісний спосіб) у лінгвістичних словниках [Ахманова 1966: 125]. Граматичне значення форм способу виводиться з їхнього мовленнєвого вживання, враховуючи присутність мовця, який не лише констатує факт дійсності, виражає запит про одержання

інформації чи спонукає співрозмовника виконати певну дію, а й окреслює свої оцінки, бажання, припущення тощо. Дебітив виражає значення дії, зумовленої певними обставинами, нормами суспільного життя чи етичними правилами людини. Інваріантним значенням названих модальних різновидів, як-от: необхідність, вимушеність, повинність, потреба, неминучість і ін., і може виступати значення дебітивності (повинності).

Статус дебітивної модальності в ієрархії інших модальних значень є неоднозначним і нестійким; лінгвісти по-різному визначають місце дебітивності в системі модальних значень речення. Так, Г.О. Золотова зазначає, що “модальні значення повинності, необхідності, можливості виявляються у відношеннях між дією та її суб’єктом, а не у відношенні змісту висловлення до дійсності, саме тому вони не виступають різновидами основного модального значення речення...” [Золотова 1973: 143]. Отже, модальність повинності – це тільки один із трьох типів відношень, які вирізняються за своєю семантико-синтаксичною сутністю: по-перше, це відношення змісту висловлення (точніше, предикативної ознаки) до дійсності з точки зору мовця; по-друге, відношення мовця до змісту висловлення; по-третє, відношення між суб’єктом – носієм ознаки і предикативною ознакою [Золотова 1973: 142].

На думку Т.П. Ломтева, модальність необхідності – це властивість відношень між предикатними предметами за способом існування, при цьому модальність – “якась властивість відношень між предикатними предметами, саме така властивість відношень, яка різниться за їх джерелом, дійсністю і гіпотетичністю, за способом їх існування, а також за наявністю чи відсутністю вказівок на впевненість в їхній істинності” [Ломтев 1972: 21]. Модальні значення повинності, необхідності, можливості, бажаності тощо розглядаються як “велике коло модальних значень, зміст яких полягає у вказівці на поворот подій від ірреальності до реальності – здійснення події”. Компонентна структура зазначених модальностей, крім основного компонента “ірреальність”, містить й інші (“волюнтативність”, “градуальність”, “одно/двосуб’єктність”, “категоричність” тощо) [Шмелева 1984: 86-87]. Є.І. Беляєва, С.Н. Цейтлін кваліфікують можливість і необхідність як складники сфери потенційності

[Беляева, Цейтлин 1990: 123]. Визначення модальності необхідності пов'язане з оцінкою: “Модальність можливості і необхідності – це різновид предикативної модальності, що відображає оцінку мовцем способу існування зв'язку між предикативними предметами, тобто суб'єктом і його ознакою” [Там само].

У працях В.Б. Касевича і В.С. Храковського значення необхідності може утворювати і зовнішню, і внутрішню модальні рамки. Зовнішня модальна рамка співвідноситься з суб'єктивною модальністю і відтворює тип відношень “між модальним суб'єктом – джерелом оцінки і пропозицією в цілому”. Модальний суб'єкт здебільшого співпадає з мовцем. До функторів, які служать “ядром зовнішньої модальної рамки, відносяться значення необхідності, обов'язковості, можливості (= імовірності) та ціла низка інших оцінних і емотивно-оцінних значень” [Касевич, Храковский 1985: 14].

Отож, дебітивність – це модальне значення, що означає приписуваність дії, зумовленої законами, звичаями, традиціями, правилами, обов'язками, інструкціями, внутрішніми потребами чи особистим досвідом мовця, звичайною послідовністю подій, тобто нормами в широкому розумінні цього слова, комусь (суб'єкту каузації, адресату або й самому мовцю). Дебітивність – це різновид модальності, що передає доцільність, необхідність, зумовленість, зобов'язаність, неминучість дії і складається з автономних концептів, кожен з яких характеризується власними семантичними ознаками та наборами засобів вираження (при збігові засобів вираження вирішальну роль відіграє контекст).

Дебітивна модальність пов'язана як з одноаспектними, так і з різноаспектними модальними значеннями. По-перше, дебітивність взаємодіє, а часом і збігається з модальними значеннями бажаності, можливості/неможливості. Наприклад, речення з модальним значенням можливості при подвійному запереченні *А сивобородим не можна не вірити – вони вік звікували* (Д. Міщенко) можна трансформувати у речення з модальним значенням дебітивності: *А сивобородим треба вірити*. Очевидно, що модальне значення можливості при подвійному запереченні збігається зі значенням дебітивності. По-друге, дебітивність взаємодіє зі значеннями, які відносяться до іншого модального аспекту – об'єктивної модальності, наприклад, із

ірреальною модальністю, коли наказовий спосіб уживається у значенні повиннісного: *Я повинен допомагати. – Я допомагай, а він усе розтринькує.*

Диференційною ознакою семантичної структури речень із предикатом дебітивності є компонент каузації зі значенням примусу до здійснення дії, репрезентований як експліцитно, так і імпліцитно, що засвідчує поліпредикативність цих конструкцій [Дерев'янка 2010: 76]. До продуктивних експліцитних засобів вираження примусової причини в конструкціях із модальним значенням дебітивності зараховуємо словоформи “через + Зн.в.”, “з + Род.в.”, “від + Род.в.”, “за + Зн.в.”, “за + Ор.в.” та ін. Імпліцитно примусова причина передається однорідними предикатами, прикладками, дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами.

Дебітивні дії зумовлюють такі каузативні ситуації:

1) суспільна зумовленість – людина змушена діяти, чинити так через:

а) закони, що діють у суспільстві: *...Але їй приговор **треба писати по закону, щоб комар носа не підточив*** (М. Стельмах);

б) правила, положення, угоди, обов'язки, норми поведінки, етикет: *Згідно з положенням я **повинен з вами порадитися**...* (О. Донченко); *За умовами договору я **змушений буду вивести** козаків у поле* (В. Чемерис); *Обов'язок і честь воя **змусли його надати** голосові суворості...* (В. Малик);

в) звичаї, традиції: *Знаєте звичай: наречена **має протанцювати** по колу з кожним бажуючим* (А. Дімаров); *Як повелося давно, прочани **мусли повзти** навколішки аж до собору* (В. Шевчук);

г) накази: *Але наказ є наказ, і його **треба виконувати*** (В. Собко);

2) каузативний вплив, пов'язаний із властивостями чи діями інших осіб або предметів, що так чи інакше зумовлюють дії та вчинки суб'єкта, наприклад: *Ми судимо і **повинні судити** людину за її вчинки, за її діяння...* (Ю. Мушкетик);

3) каузативна ситуація (без вказівки на суб'єктів, що її спричинили), коли одна дія детермінує іншу: *Вириватися їм на Наддніпрянщину в такий холод ніяк не можна було, **доводилось чекати** тепліших днів, зручнішої дороги* (І. Ле);

4) дебітивні дії, що відповідають внутрішнім потребам суб'єкта, його

планам чи намірам. Суб'єкт зацікавлений у виконанні дебітивної дії, яка є одночасно і метою (приводом) для здійснення якогось його наміру, як-от: *З-за одної такої зустрічі варто було їхати сюди!* (В. Малик);

5) предикативна одиниця у складних реченнях, що виражає конкретний факт дійсності, який детермінує те, про що повідомляється в іншій предикативній частині: *Мені від природи дано бути спортсменкою, отже, треба робити це першокласно* (В. Собко).

Модальне значення невідворотності детермінується такими поняттями, як Бог, доля, життєві закономірності буття, “закони” природи, фонові знання мовця. Наприклад: *Бог добре знає, кому, коли і де призначено скінчити вік свій* (В. Шевчук); *...Як довго не тягнеться ніч, а вранці має розкритися квітка* (М. Стельмах); *Діти горіли, мов свічі. Батьки й Чайчиха доглядали за малечою і потроху споживали те розпарене жито, яке мало одвести каліцтво від беззахисного дитячого тіла* (М. Стельмах) (“розпарене жито” тут асоціюється із ‘зцілюючою силою’, яка неминуче відводить хворобу). У реченні *Усе живе колись-то мусть умерти* (В. Шевчук) детермінуючим чинником виступає життєва закономірність буття: будь-яка жива істота помирає, доживши до старості.

У дебітивних конструкціях деякі лексичні засоби своєю семантикою безпосередньо пояснюють причину. Так, *вимушений, змушений, доводиться, приходить*, як правило, указують на те, що причина – це життєвий досвід мовця; модальні слова *варто, слід* указують на певні норми; модальні предикативи *гріх, сором* свідчать про етичні норми; словоформа *належить* інтерпретується як ‘необхідність здійснення дії, тому що наявні відповідні вказівки, соціальні установки’. Словоформи *пора, час* зумовлюють повинність дії, тобто семантика самих слів містить вказівку на примусову причину, що вирізняє потенційну дебітивну дію.

Зв'язок дебітивності і каузативності не однобічний, тому що дебітивна модальність може сприяти появі “змушувального” значення у словоформ, які в інших синтаксичних умовах не виявляють цієї семантики. Порівняймо: *Після обіду я посплю. – Тепер, після смерті нашого Василя, хай земля йому пухом,*

нам треба вибрати нового голову земельної комісії (М. Стельмах). У першому випадку часове значення словоформи *після обіду* не ускладнено додатковими значеннями, тоді як у другому на часове значення словоформи *після смерті* нашаровується конотація причини.

На основі контекстуального використання предикатів із семантичним компонентом “дебітивність” виявлено низку диференційних ознак: інтенційність, абсолютна оцінка “добре”/“погано”, наявність альтернативи у суб’єкта дії, зумовленість обставинами, певним станом справ, спрямування у майбутнє (наявність альтернативного зв’язку), спрямування у минуле (зв’язок причини і наслідку), волевиявлення, відношення до класу (“люди”, “артефакти”), актуальність, намір.

Доцільність – автономний концепт дебітивної модальності, який, у порівнянні з іншими концептами, характеризується найменшим рівнем облігаторності, служить для позначення потреби, яка відповідає певній меті, є практично корисною, вигідною, доцільною для здійснення певної дії чи вчинку. В українській мові ядро концепту доцільності утворюють предикативні прислівники *варто, слід* та безособові дієслова *належить, личить, не випадає, подобає, не завадить, годиться*. Це значення також передається за допомогою предикатів *не зайве, потрібно, необхідно, треба, повинно*, іменникових предикативів *пора, час, не гріх* тощо. Висловлення із модальним значенням доцільності характеризуються такими особливостями: інтенційність, оцінка “добре”, наявність альтернативи, спрямування у майбутнє, наявність користі. Сема ‘доцільності, практичної користі, розумності, відповідності поставленій меті’ рельєфно простежується у висловленнях з модальним предикатом доцільності, каузативною конструкцією яких виступають стимулюючо-результативні словоформи “заради + Род. в.”, “ради + Род. в.”, “задля + Род. в.”, “для + Род. в.”. Наприклад: *Заради світла варто йти і на вогонь* (Д. Міщенко); *То єдине, задля чого варто жити в тих горах. Коханя!* (Г. Колісник); *Вміти висловлювати свої думки – для цього варто жити* (П. Загребельний). До речень цієї семантики також відносимо “завжди конситуативно-зумовлені речення, в яких повідомляється про дію бажану, доцільну і таку, яку суб’єкт

безпосередньо починає виконувати” [Русская грамматика 1980: 374]. Наприклад: *Батько не знає, чим **потішити** сина, син не збагне, якого берега **триматися** йому зараз* (Д. Міщенко) // ... *доцільно **триматися**; Ніч безвітряна, і стовп цей стоїть, не опускаючись і не піднімаючись, між небом і землею, наче вагається куди йому **пустити** коріння* (В. Яворівський) // ...*куди **варто** **пустити** коріння*. Доцільність здійснення якої-небудь дії може пояснюватися самим контекстом, як-от: *В старі часи на тому майдані влаштовувались ярмарки, був і базарчик пізніше, який потім занепав, отже, **варто б відновити** давню народну традицію* (О. Гончар).

Висловлення із предикатами доцільності, а також висловлення модальності повинності як ідеалу вживаються у повчаннях, етичних прескрипціях, де увага акцентується на доцільності, корисності виконання певної дії: *Слід більше **любити** свої рідні краї* (Г. Колісник); *Ні за яких обставин **не слід міняти** волю на кусень хліба* (В. Шевчук); *Що б не було, а козакові **не личить плакати*** (В. Шевчук).

Для позначення модального значення доцільності існує група предикатів (*не завадить* (*не завадило б*), *не вільно*, *не личить*, *не зле*), що вживається у значенні ‘варто, не зайве, слід би, належить’ і використовується тільки із заперечною часткою *не*. Наприклад: – *Як вам сказати... – почухав потилицю ватажок, – воно **не завадило б знайти** хоч куценьку [долю]* (П. Наніїв); – ***Не зле** було б у Галичину **навідатись**. Там теж **треба** повстанців **готувати**, сотні з поспільства **збивати*** (В. Кулаковський); – *Хто б ми не були, нам **не вільно порушувати** звичаї батьків і дідів наших* (В. Кулаковський).

Повинність/норма/зобов’язання – концепт дебітивної модальності, що репрезентує глибинний рівень облігаторності та позначає повинність як зобов’язання, обов’язковість виконання завдань, обіцянок, поставлених перед собою, вимог, пов’язаних із накладанням певних обов’язків – громадянських, християнських, службових, сімейних, моральних, суспільних тощо.

Висловлення з модальним значенням повинності/зобов’язання/норми мають такі диференційні ознаки: імпліцитна інтенційність, відсутність альтернативи, спрямування у майбутнє, входження в клас (клас “люди”).

Розмежування їх за вказаними ознаками здійснюється на основі ширшого контексту, з урахуванням фонових знань, пресупозитивної семантики. Модальні предикати повинності з'являються переважно в контекстах, в яких говориться про девіантну поведінку, тобто про порушення норми. Наприклад: *Він [Іваниця] побігав трохи вздовж стіни туди й сюди, вдарився по вулиці, по другій. Нікого. Мана! Мав би перехреститися, та тільки сплюнув* (П. Загребельний) – звичайно, побачивши якесь видіння, марево, люди хрестяться, щоб захистити себе від нечистої сили.

Повинність/ідеал – концепт дебітивної модальності, що позначає спрямованість дії на взірець чи еталон для наслідування. Диференційними ознаками висловлень із модальним значенням повинності/ідеалу є: імпліцитна інтенційність, відсутність альтернативи, спрямування у майбутнє, входження в клас (“люди”, “артефакти”), абсолютна оцінка “добре”. Наприклад: *У Біблії сказано, що ми повинні прощати навіть своїм ворогам* (З журналу); *Кожна людина, коли вона людина, повинна мати свою добру пісню* (М. Стельмах).

Істотна різниця між висловленнями, які репрезентують концепти повинності, полягає, по-перше, в різному морально-етичному та суспільно-правовому статусі цих категорій; по-друге, в різній сфері каузованого впливу. Суб'єктом норми виступає тільки представник класу “люди”, а суб'єкт-ідеал виражається іменником зі значенням як істоти, так і неістоти. Наприклад: *Воїн повинен бути хоробрим; Ніж повинен бути гострим*; по-третє, в наявності повинності як ідеалу експлікації оцінки “добре”. У реченні *Громадська робота повинна бути приємним обов'язком, а не морочливим, нав'язливим навантаженням, аби відбутися* (В. Собко) предикат *повинен* безпосередньо співвідноситься з оцінкою “добре”. Як бачимо, у висловленнях із модальністю повинності як ідеалу основою оцінки виступає еталон, взірець, до якого слід прагнути, а у висловленнях про норму – закон, порядок, звичаї, традиції, правила етикету, які не варто порушувати.

Вимушеність – автономний концепт дебітивної модальності, який репрезентує глибинний рівень облігаторності і позначає небажану, вимушену дію, зумовлену певними обставинами. Значення вимушеності виникає в

результаті поєднання алетичної і деонтичної необхідності (алетична ‘істинна, справжня’ виражає відношення між суб’єктом і предикатом, зумовлені природою і властивостями самих предметів чи явищ; деонтична ‘нормативна’ вказує на відношення, зумовлені нормами певного суспільства) і даремності (непотрібності) опору з боку виконавця дії. Ситуація вимушеності включає такі елементи: детермінуючий чинник, те, що зумовлює необхідність або обов’язковість виконання дії; об’єкт – той, кого змушують, на кого спрямований вплив детермінуючого чинника; ознака, тобто дія або стан, які очікуються від агенса в результаті впливу детермінуючого чинника. Центральними одиницями плану вираження вимушеної модальності в українській мові є *доводитися, мати, мусити*, периферію ж утворюють *вимушений, змушений, приходитьься, треба, потрібно, необхідно, випало, дісталось*.

Семантику змушуваності (присилування, за термінологією І.К. Кучеренка) передають каузативні дієслова *змушувати, змусити, примушувати, приневолити, присилити, силувати, заставляти, нав’язувати, веліти* та дієслова інтелектуального чи емоційного впливу, як-от: *наказувати, вимагати, молити, радити* тощо.

Висловлювання із модальним значенням вимушеності/змушеності і змушуваності характеризуються такими семами: мінус-інтенційність, спрямування у минуле, актуальність, оцінка “погано”, відсутність альтернативи [Туровская 1997: 41]. Проте названі особливості висловлень із модальним предикатом вимушеності не охоплюють всіх диференційних ознак речень цього семантичного різновиду. Зокрема, однією з вагомих сем модальних предикатів вимушеності є ‘зумовленість обставинами, певною ситуацією, іноді й внутрішніми потребами індивіда’, як-от: *Люба моя, **обставини змушують мене брати Хотин*** (П. Наніїв); ***З ряду причин** я вимушений був надалі писати сценарії сам* (О. Довженко); *Обставини так фатально склалися, що він **вимушений був шукати** підробітку* (П. Колесник). Крім того, диференційними компонентами висловлень із модальним значенням вимушеності вважаємо присутність виконавця дії, наявність значення протесту, що йде від мовця –

носія суб'єктивної оцінки, та суб'єктивно-модальне значення впевненості мовця у сказаному. Л.Д. Дмитрієва вважає, що другорядним для значення форми є вираження об'єктивно-модального значення (воно може бути реальним чи ірреальним), а також – роль виконавця (останнім виступає або сам мовець або інша особа) [Дмитрієва 1993: 10]. У конструкціях із значенням вимушеності/змушеності і змушуваності сема 'волевиявлення' відсутня, що кардинально відрізняє їх від речень із значенням повинності, де ця сема обов'язково репрезентується.

Інтерпретуючи “вимушений” вчинок, зумовлений об'єктивними причинами, тобто “каузальний”, можна виправдати свій вчинок. Це досягається експлікацією “об'єктивної” причини і семантики ‘жалю’ у висловленні або ж у контексті. Наприклад: *Отак і незчувся, як втратив більше сотні карбованців, позичених до зарплати, і треба було їх терміново віддавати, тож як не шкода було, а довелося позбутись годинника* (А. Дімаров).

Очевидно, що висловлення із модальним предикатом вимушеності/змушеності і змушуваності супроводжуються семантикою небажаності, жалю, навмисності тощо. Семантичним інваріантом цих висловлень є оцінка “погано”. Те, що дія відбувається всупереч волі суб'єкта і є, на його думку, “поганою”, обмежує сполучуваність цих висловлень з оцінним змістом залежних пропозицій. Наприклад, у реченні *Я змушений (мені доводиться) повідомити вам, що...* суб'єкт вважає повідомлення неприємним для адресата, тобто пропозиційний зміст диктуму характеризується знаком [-]. Ця відмінність за знаком помітна у сполучуваності з висловленнями, де знак оцінки очевидний: *Я з радістю можу повідомити вам, що і На жаль, я вимушений повідомити вам, але не *Я вимушений з радістю повідомити вам.*

Речення з предикатами вимушеності/змушеності і змушуваності розрізняються за рівнем інтенсивності (в основу інтенсивності покладено ступінь вияву ознаки), тобто мовець може або просто констатувати вимушеність ситуації, положення, або окреслити доконечну зумовленість обставинами, так звану інтенсиковану вимушеність. Остання досягається мовцем за допомогою: повтору засобів вираження вимушеності: *Ми мушили*

пообіцяти, а отже, *мусимо й сповнити* обіцянку (В. Кулаковський); – *Я мушу показати їм*, – він кивнув головою в бік молотарки, – людину з Великої землі. *Мушу* (В. Земляк); використання прислівника-інтенсифікатора: – *Ні, Бублика неодмінно мушу зловити*, – каже Миколин друг (О. Гончар); *Будь-що військо треба випхати на Україну, і воно хоч-не-хоч, а змушене буде прийняти бій* (В. Чемерис); використання частки-інтенсифікатора *таки*, як-от: *Я стала на роздоріжжі. Ні, таки мушу йти за Юнгера...*(С. Пушик); *Тепер хоч круть, хоч верть, а таки мусимо кланятися тому осоружному приставу другого стану* (М. Сиротюк); виразу *хочеш не хочеш*, який увиразнює відсутність альтернативи та небажаність суб'єкта діяти через певні обставини, як-от: *А тут ще Маруся: – Як не віддасте, то втоплюсь або повішуся! – Тож хотів – не хотів, а мусив женитися Максим* (А. Дімаров); *Є сили вищі за князя. Незборимі і незбагненні. Хочеш чи не хочеш – ти підкоряєшся їм (ти мусиш підкорятися їм), дієш несвідомо під їхнім тиском* (П. Загребельний) (дійсний спосіб вжито у значенні повиннісного); *І чи хотів львівянин, чи не хотів, він мусив у збентеженій подією пам'яті приміряти, як той нещасний міщанин чи парубок з волохів кластимуть свої голови на той пеня* (І. Ле) (вираз уживається тільки у протиставних конструкціях); підрядної частини речення: *І хоч як одбрикувався Максим – мусив іти* (А. Дімаров); – *Хоч як би там було, тату, – спокійно мовив Максимко, – а мусимо рятувати батька Богдана* (В. Кулаковський); ситуації у передтексті чи посттексті, що інтенсифікує вимушеність дії: *Я цей годинник дуже беріг, навіть коли заводив, то ледь торкався коліщатка, щоб не пошкодити, і от мусив розстатися: іншого виходу не було* (А. Дімаров); оцінкою ситуації: – *І ти вийдеш заміж за цього паскудника?! – аж застогнав Юрко. – Мушу* (М. Стельмах); вказівкою на негативні наслідки за умови невиконання вимушеної дії: – *І він [Роман] скорився... Мусив скоритися, аби не псувати стосунків з Оленою* (В.Чемерис).

Словоформи *вимушений*, *змушений* означають відношення до дії, яка виникає в одиничній ситуації і часто зумовлена неочікуваними обставинами. Наприклад: *Віче захвилювалося по тих словах, далі загуло, і муж змушений був підвищити голос* (Д. Міщенко); *Савка, уявивши, як на той бал посуне пів*

Вавілона, розреготався, то Лук'ян змушений був вибачитись за нього перед лемками (В. Земляк).

Спостерігаємо взаємозаміну предикатів *вимушений* / *змушений* і повинен у випадках, коли йдеться про певну дебітивну дію, яка відбувається у конкретній одиничній ситуації. Наприклад: *Над степом панувало сонце, і єдиною думкою було – позбутися того окропу з грудей! Для того він повинен був вийти з церкви // змушений був вийти з церкви* (Г. Колісник). Предикати *вимушений*, *змушений* включають семантичну конотацію внутрішнього негативного відношення до дії, що позначається за допомогою негативної експресивної лексики з семантикою оцінки об'єкта, як-от: *Репта Макар Тихонович змушений був обернутися на гамір* (Є. Гуцало); *Коли ти ще змушений був ковтати смердючі дими та чад заводів і вважав це звичайним* (О. Гончар); називання різних обставин, наприклад: *Відрекомендували Нойбауера трохи сумбурно: викладач Чернівецької гімназії, вчився у Празі і Відні, брав участь у студентських виступах і змушений був податися у глуху провінцію, інакше йому загрожувало заслання в солдати* (Р. Андріяшик); *І змушений він жити ось тут, серед цих ... мурах* (Ю. Мушкетик). Вимушену дію суб'єкта може зумовлювати причина, виражена відокремленим дієприкметниковим зворотом, як-от: *Замордований її ревнотами, змушений був чкурнути десь із села* (О. Гончар).

Реалізація вимушеної дії пов'язана з подоланням суб'єктом дії певних перешкод, труднощів. Проблематичність здійснення дії, а також те, що її реалізація може мати неприємні наслідки для самого виконавця, є причиною того, що необхідна дія набуває вимушеного, небажаного характеру для суб'єкта дії. Наприклад: *І мусив він, Степан Савич Конюш, скалитися* вдячно, наче пес на шмат ковбаси в руках хазяїна (В. Дрозд). Семантика інфінітива *скалитися* вказує на те, що дія є вимушеною для суб'єкта.

У висловленнях із модальним значенням вимушеності/змушеності рельєфніше проявляється диспозиція суб'єкта дії у порівнянні із диспозицією мовця у випадку, коли мовець і суб'єкт дії не збігаються. Саме для суб'єкта необхідна дія носить вимушений характер, і, усвідомлюючи це, мовець

співчуває суб'єкту дії. Наприклад: *Поберегли б здоров'я, Євгене Петровичу. Хоч сокиру вішай. Не курите, а змушені нюхати* (Ю. Щербак).

Семантичні варіанти з компонентами “погано” реалізуються в різних граматичних конструкціях:

1) у широкому контексті: – *Тьху ти!* – *зрештою сплюнув Йосип.* – *Скільки не свисти, а толку мало. Ех доля моя нещасливая! Люди ж он на мурах б'ються, а ти сиди та дрімай під брамою!* (В. Чемерис) // ...змушений сидіти та дрімати; *М'якими умовами капітуляції Потоцький хотів задобрити реєстровців, на свій бік перетягнути. А що з того? Вони ладні були його живцем ковтнути. Бидло! Чернь! Раби! Спробуй їх тримати в покорі!* (В. Чемерис) // ...мушиш спробувати їх тримати; *Будь проклята земля, коли ти породила його на одвічну муку! ... Коли він не може обавляти твої груди, твої схили старі, а змушений зрадити любов до тебе й тинятись по чужих краях, шукати долі* (Г. Колісник).

2) у конкретному висловлюванні: – *Я, королівський комісар і староста, змушений був у своїм старостві, як свиня зариватися в сіно і всю ніч дрижаків їсти* (В. Чемерис); *Горе важке, але його треба пережити* (Є. Гуцало); *...Чорт би її [фортецю] забрав!.. Обложать фортецю реєстровці - і кукурікай тоді* (В. Чемерис) // ... і змушений кукурікати тоді.

3) у вставних конструкціях: – *На жаль, мушу заявити: якщо не приймете наших умов, змусимо повестися з вами, як з ворогом* (П. Наніїв); – *Як шкода, – вів далі Чорний, – що муж Хозарії змушений буде розчаруватися* (Д. Міщенко); – *Тепер, виходить, мені прийдеться дітей няньчити та за курми ганятись, а жінка моя піде по селу політику робити?* (І. Вільде);

4) у предикаті, вираженому транспозитивним імперативом: *Спробуй розрахуй домашній бюджет, коли хапаєш, що торгаші викинуть* (В. Яворівський) // ...мушиш спробувати розрахувати...

Предикати дебітивності представляють дві диференційні “картини світу”: каузальну і телеологічну. При “каузальній” картині світу з'ясовується, чому світ “змінює” людину, при телеологічній – для чого людині необхідно змінити

світ. Каузальна картина світу спрямована на експлікацію необхідних причин, а телеологічна – на засоби, які необхідні для досягнення певної цілі. Визначальною каузальною модальністю можна вважати модальність вимушеності, телеологічна виражена модальностями потреби і повинності. Каузальність звичайно вказує на минуле, телеологічність – на майбутнє. Каузальні і телеологічні відносини характеризуються часовою специфікою, тобто “психологічним часом”, одиницею вираження якого є зв’язок між “причиною і наслідком”, “ціллю і засобами” [Туровская 1990: 12]. Хоч каузальне пояснення спрямоване на минуле, на експлікацію необхідних причин, його можна застосувати і у відношенні до майбутнього. Однак у першому випадку аналіз спрямовано на пошук причин певних наслідків, у другому – на пошуку наслідків дії таких причин. Очевидно, що, вживаючи модальні предикати вимушеності/змушеності і змушуваності у формі майбутнього часу, мовець показує, що людські вчинки постають як необхідні наслідки дії існуючих причин. Наприклад: *Орест сказав, що істерики до уваги не беруться, а якщо Кислий і далі вдаватиметься до образ, хтось із них **буде змушений залишити** цей кабінет* (Ю. Мушкетик); – *І правду ж про вас кажуть: голос як у цимбал, а сам – шакал. – Я ще колись комусь пригадаю шакала! – аж затрусився економ і, чортихаючись, подався до стайні: тепер самому **доведеться запрягати** коні в бігунки* (М. Стельмах).

Важливою диференційною ознакою речень з модальними предикатами вимушеності/змушеності і змушуваності є відсутність альтернативи при здійсненні вимушеної дії в минулому. Наприклад: *Та ніщо не допомогло – гунни відступали. До всього – налетіла кіннота вестготів, розколола їхній стрій і замалим не затоптала самого Аттілу. Він **змушений був тікати**, як останній боягуз* (В. Малик). Інтенсифікатором вимушеної дії та відсутності альтернативи у цьому реченні виступає порівняння як *останній боягуз*. Часто відсутність альтернативи уточнюється лексично: *Конович як почув про це [винагороду], то аж затрусився. Я для виду мусив погодитися. **На чісму возі їдеш, того й пісню співай*** (В. Чемерис). Прикметно, що якщо ‘відсутність альтернативи’ виражена експліцитно, то вона завжди містить у собі компонент оцінки

“погано”.

Суттєвою ознакою предикатів вимушеності у каузальних висловленнях є фактивність. У рамках суб'єктно-предикатної структури модальні предикати вимушеності/змушеності і змушуваності мають здатність репрезентувати дії та вчинки суб'єкта як такі, які вже мали місце у дійсності. Наприклад: *На віку мені вже доводилось умирати* (М. Стельмах); *Кучмієнко зітхнув. Знову йому доводилося – вже вкотре за сьогоднішній вечір – рятувати ситуацію* (П. Загребельний).

На неодноразову повторюваність вимушеної дії у минулому вказує часовий детермінатор *не раз*, який виступає компонентом семантичної структури речення: *Не раз йому [Бронеку] доводилося витримувати бій проти недовіри до тої дівчини* (Г. Колісник); *Не раз йому [Івану] доводилося тікати від сторожів, не раз його ловили, запотиличників давали, троцили вудки, проте йому було не звикати* (Є. Гуцало); *Не раз козацькому коневі доводилось нестися на ворога...* (І. Ле).

Вимушений характер здійснених чи здійснюваних вчинків, запланованих дій дають змогу виділити диференційну ознаку вимушеної модальності – ‘мінус-інтенційність’. С.М. Туровська зазначає, що “модальність вимушеності виявляється “квазіінтенційною”, хоч модальні предикати і спрямовані на якийсь об'єкт (у цьому відношенні, тобто у відношенні зовнішнього зв'язку, їх можливо, варто визнати інтенційними); сам об'єкт не може вважатися повноправним об'єктом інтенції, оскільки між ним та інтенційною дією відсутній “внутрішній” (логічний) зв'язок” [Туровская 1997: 38]. Отож, висловлення з модальністю вимушеності вирізняються небажаністю здійснення дії чи вчинку.

В українській мові вимушена модальність виражена у власне дебітивних конструкціях, які вживаються у розмовній мові та просторіччі. Дебітивні речення з модальністю вимушеності розрізнено залежно від характеру змушуючого суб'єкта:

1) Детермінуючим чинником у реченнях цього типу виступає окрема особа чи особи, що заперечують чиюсь думку, потрібну, вимушену дію (стан), однак

цей процес не передбачає невиконання дії: він може бути спрямованим на певні відносини, вимушену діяльність тощо. Наприклад: ... *Від рання й до ночі на ріллі так ухоркаєшся, що не тільки за книжку, а й за ложку не візьмешся. А є трохи вільного часу – мати ганяє, як цуцика. **Дров нарубай, води принеси, в корови повичищай*** (Гр. Тютюнник) // ... *дров змушений нарубати, води принести, в корови повичищати; – Як тільки затримаюсь на роботі, **так і давай інтерв'ю**: де був, та з ким, та, не доведи Господи, з якоюсь жінкою...* (А. Дімаров) // ...*так і змушений давати інтерв'ю.*

Цей семантичний різновид найчастіше функціонує у складі складносурядних зіставних конструкцій, як-от: *Дмитро воює, мама на цвинтарі, брати поженилися, **а ти, дівко, тримай господарку*** (С. Пушик) // ...*змушена тримати господарку; Уже третій тиждень Ліза голову йому дурить: то слаба після пологів, підвестися не може, то в дитини болячки – на подвір'я не винесеш, **а ти, Конюше, сиди, жди**, поки більшовики прийдуть та підсакою тебе під одне місце...*(В. Дрозд) // ... *змушений сидіти, ждати.* Закономірними за цих умов є випадки суб'єктивної детермінації вимушеної дії давальним відмінком: *Потім у сінях почулось шарудіння, і сердитий дівочий голос сказав: “Вони будуть качатися, **а мені солому носи**. Знайшли дурку...”* (Гр. Тютюнник) // ...*а я змушена солому носити.*

2) Змушуючим “суб'єктом” може виступати обов'язок, офіційна посада: *Я корчмар, а в корчмаря хіба мало справ. **Горілки дістань, наїдків дістань** ...* (В. Кулаковський) // ... *горілки, наїдків мусиш дістати; “Власне це мав би бути не її [Іннин] клопіт. ...Але ... тут не до казенності: вчили тебе на медичку, тож **вставай** і серед ночі **мчись** на виклик...* (О. Гончар) // ... *і змушена вставати і мчатись; Йому [Йосипу Свистуну] кортіло піднятися на Мури, подивитися як там іде бій, постріляти з самопала, а натомість **нудьгуй** під брамою та **свисти** знічев'я* (В. Чемерис) // ... *змушений нудьгувати під брамою та свистіти.*

3) Зумовлювати вимушену дію може стан, перебування де-небудь, належність до будь-якої групи осіб, сфери діяльності, взаємини з ким-небудь тощо. Наприклад: *А я в ті роки уповноваженим їсти варила, правлінням була до*

них приставлена, а як пенсію нарахували, ніхто того не учитав, що я весь вік, відколи й колгосп, на вредній роботі, бо **кожному вгоди, кожному подай, кожному усміхнися** (В. Дрозд) //...кожному мусиш вгодити, подати, усміхнутися; Неначе й з людьми, неначе й серед людей – і без людей. Розумів, о, сильно розумів: **тримайся** подалі од людей. **Одгородись, замкнись**, щоб ніхто нічого про тебе не знав, щоб не з ними, а над ними (Ю. Мушкетик) // ... мусиш триматися подалі від людей.

4) Приводом до вимушеної дії виступає конкретна ситуація чи подія: – *Біда мужикові, – з співчуттям промовив рибалка. – Уже й земля є, а п'ятьма пальцями не вколупнеш її ...* **Худобу дай, дряпака дай, борони теж, та й без воза ніяк не обійдешся** (М. Стельмах) //...худобу доводиться дати, дряпака дати; *Тут сама ледве іде, не впорожні ж, дитина у перев'язі перед себе, ще й козу волочи, бо втирається, не хоче від дому худобина, язик німий, а все розуміє, як людина* (В. Дрозд) // ...мусила волочити козу.

Концепт необхідності/потреби означає неодмінну потребу здійснення якої-небудь корисної чи бажаної дії і безпосередньо (експліцитно) пов'язаний з категорією мети. Основою семантики необхідності/потреби є ситуація свідомого вибору, “практичне міркування” (термін існуючих інтенційних логік) розглядається як процес формування наміру суб'єкта змінити що-небудь у своєму оточенні, тобто увага фокусується на дії, яка оцінюється як засіб для досягнення мети. У мові “практичне міркування” репрезентується виразом *для того, щоб...*, *потрібно (необхідно, треба)*. Наприклад: *Гнат Іванович сказав Оксанці, що для того, щоб калина прийнялася, їй треба поливати щодня* (Ю. Мушкетик). Значення потреби виникає в результаті поєднання значень ‘необхідність консеквента’ і ‘придатності, користі оцінюючого об'єкта’, ‘бажаності оцінюючого об'єкта’ [Мышкина 1979: 15]. В українській мові семантика потреби здебільшого передається інфінітивними реченнями, словами *треба, потрібно, необхідно* та іменником *потреба*.

Висловлення із модальним значенням необхідності/потреби розрізняються за такими диференційними ознаками: інтенційність, оцінка “добре”, наявність користі, волевиявлення, спрямування у майбутнє, наявність

альтернативи, нефактивність, намір. Оскільки модальність необхідності/потреби спрямована на об'єкт інтенції і формується в контексті цілей і засобів для їх досягнення, вона взаємодіє із семантикою вигоди та користі. Наприклад: ***Треба кинути** до біса оці підробітки на станції і взятись за навчання, якщо не хочеш ходити з істиком по полях і матюкатися з бригадирами* (М. Зарудний). Семантика вигоди та користі імпліцитно включає в себе оцінку “добре”: було б нелогічним робити щось з натхненням, що є некорисним, не вигідним і не приносить задоволення.

На відміну від модальності повинності, модальність потреби може вказувати на необхідні засоби для досягнення поставленої цілі. Наприклад: *Досвідчений партизан знав: перш ніж іти в сад дослідної станції, **треба впевнитись**, що там нікого немає* (Ю. Збанацький); *І правильно вище начальство розпорядилося, бо уповноважених на селі у ті роки багато стало і **треба було дати їм лад**. Щопонеділка їхали по них у район кінною валкою, а в суботу відвозили назад* (В. Дрозд).

Засоби досягнення цілі можуть варіюватися, оцінюватися, змінювати свій порядок виконання, тобто можуть бути альтернативними, що суттєво відрізняє концепт необхідності від концепту повинності, диференційною ознакою якого є відсутність альтернативи. Як правило, у висловленнях із модальним значенням потреби наявність іншої варіантної дії виражена експліцитно: ***Треба перев'язатися**, а то кров'ю зйду* (Гр. Тютюнник); *Тут **треба було** або ж зриватися несподівано, як то зробив був Долгорукий ще до снігу, або ж вдатися до великих приготувань, як тепер* (П. Загребельний); ***Треба не галакати** язиками, а слухати, що вчені голови говорять...* (М. Стельмах).

Неодмінна потреба здійснення якої-небудь дії у висловленнях із модальним значенням потреби вирізняється інтенсифікаторами: *обов'язково, неодмінно, безпремінно, конче, негайно, як-от: Але **треба перевірити**. Треба обов'язково виділити вірус і вивчити* (Ю. Щербак); *Але **неодмінно** їх [трави] збирати треба до схід сонця, коли зілля ще в росі* (О. Гончар); *...Напружився [Орест], йому **конче потрібно було простежити**, куди летить птах, здавалося, від того залежить його життя* (Ю. Мушкетик).

На двобічний зв'язок модальності потреби і контексту вказала С.М. Туровська: “Для того, щоб адекватно визначити висловлення із модальністю необхідності, треба враховувати контекст. Є і зворотня залежність: якщо зустрічається контекст, який має всі ознаки практичного міркування щодо майбутньої дії, то він в основному допомагає кваліфікувати висловлювання як висловлювання із модальним значенням практичної необхідності” [Туровская 1997: 47]. Ця думка набуває актуальності у висловлюваннях, предикати яких не мають лексичного значення необхідності (здебільшого це інфінітивні речення). Загальним інваріантним модальним значенням інфінітивних речень учені вважають “значення потенційності дії” [Золотова 1982: 260]. Зовнішніми показниками потенційності дії є видо-часові форми предиката та певні синтаксичні структури, здатні передавати такі семи потенційності, як повинність, необхідність, вимушеність, неминучість тощо. Наприклад: *Ту віру треба видумати. **Знайти** її в безмежній розмаїтості речей, у перемінності явищ. **Виділити** з тієї розмаїтості її перемінності символ справедливості і **втілити** його в людський образ* (Р. Іваничук); *Це була щаслива мить. Допомога і перемога! Тепер не про поразку **думати**, не про полон, смерть та ганьбу, а про перемогу, що вже яскріла на вістрях гострих кийських списів!* (В. Малик).

Концепт неминучості/невідворотності, що характеризується найвищим рівнем облігаторності – фатальності, служить на позначення повинності, яку не можна відвернути, якій не можна перешкодити, бо вона не залежить від волі, бажання суб'єкта, а є тим, що судилося долею (вищою силою тощо). Основою модального значення неминучості є об'єктивна зумовленість дії. Неминучість трактуємо як об'єктивно повинісний, але не усвідомлений зв'язок явищ. Модальне значення неминучості/невідворотності репрезентується інфінітивними реченнями, як-от: *Двом смертям **не бути**, одній **не минути*** (З нар. тв.); *Коли вже появился сам економ, то **не минути** лиха* (П. Наніїв) та словами *судилося, (не) суджено, (не) лишається; мати, мусити* тощо.

Висловлення із модальним значенням неминучості/невідворотності мають такі диференційні ознаки: імпліцитна інтенційність, спрямування у

майбутнє, актуальність, відсутність альтернативи. Диференційною ознакою речень із модальним значенням невідворотності є впевненість мовця в тому, що якась подія обов'язково відбудеться (стверджувальні конструкції), або, навпаки, впевненість у нездійсненні якоїсь події за будь-яких умов (заперечні конструкції): – *Хто вмер за рідну землю, **тому** в раю блаженствувати* (В. Шевчук); *Відгулявся лише тато Іван, а **тобі** ще *жити і жити*...* (В. Яворівський); – *Не вічно ж **ходить** нам під шляхтою!..* (В. Шевчук). Зазначені речення характеризує модальне значення неминучості/невідворотності, яке не залежить від волі суб'єкта і зумовлене об'єктивною дійсністю. Тому, що названа інфінітивом дія обов'язково відбудеться (або не відбудеться) в майбутньому, сприяє вираженню внутрішньосемантичної модальності неминучості/доконечності дії, котра взаємодіє зі значенням здійснюваності, а також непрямий суб'єкт у ролі діяча, який є структурно й семантично необхідним у конструкціях такого типу.

Очевидно, що актуалізація часового плану у висловленнях з модальним значенням неминучості здійснюється неморфологічними засобами: модальною семантикою речення і темпорально значущим контекстом. Будучи елементами семантичної структури речення, темпоральні поширювачі впливають на значення часу. Так, детермінант з часовим значенням *скоро* підтверджує майбутній час висловлень з модальним значенням неминучості: *А **скоро-скоро** котрийсь із них стане на місце Божедара, бо, по всьому видно, тому не довго **топтати** стежку життя* (В. Малик).

Інших часових модифікацій у реченнях цього семантичного різновиду практично немає. Це пояснюється тим, що дія, про яку йдеться у висловленні, здебільшого займає великий проміжок часу, на що впливає семантика дієслова (стану, буття, еволютивні дієслова), а іноді й контекст. Наприклад: *Помер чоловік – то й по всьому, а нам **жити**, поки живеться, поки косарка пішла по сусідніх селах* (В. Яворівський); *Нам **працювати** не тільки до випуску ОК-42, а **ще багато років*** (В. Собко). В останньому висловленні конкретизатор *ще багато років* репрезентує значення тривалої дії в майбутньому. У реченнях *Такий молодий, вродливий, з вівсяними бровами над синіми чистими-чистими*

очима, такий дужий..., і йому, **такому богатиреві**, судилося **ціле життя** з палицею ходити (І. Вільде); Тільки крім одроду сліпий та ще й, мабуть, глухий, то вже його така доля кротяча – **весь вік прожити** в землі (А. Дімаров) часові конкретизатори **ціле життя**, **весь вік** інтенсифікують довготривалість дії.

Можливі висловлення з модальним значенням невідворотності, предикати яких ужиті у минулому часі. Ці речення можна розглядати як такі, що передають майбутні дії щодо минулого: *Йому [Славути] й справді було шкода цього молодого життя, що, не встигнувши розквітнути, ось-ось **мало зів'янути*** (В. Малик); *Колись люди йшли у схим, у печери, але то зовсім інше, там людина вела нескінченний діалог з іншою істотою – з богом, там вони були вдвох, і потім бог **мав віддячити** безконечними радощами райського життя за дні темряви* (Ю. Мушкетик).

Відсутність будь-якої альтернативи, вибору, невідворотність повинності, якій не можна запобігти, перешкодити, бо вона не залежить від волі суб'єкта, а те, що йому судилося долею, на “роду написано”, передано у наступному прикладі: *Втікати не станемо ні перед ким, бо землю не понесеш з собою і нивку засіяну. Худобу можна загнати в ліс, мед, скори та збіжжя сховати, а сам нікуди не дінешся, **судилося лишатися** на своїй землі, хоч би й вмерти мав на ній* (П. Загребельний). Очевидно, що неминучість і небажаність подій конкретизується актуалізаторами *нікуди не дінешся* і *хоч би й умерти мав*.

Як бачимо, в усіх модальних концептах дебітивності (експліцитно чи імпліцитно) репрезентуються деякі семи, зокрема ‘інтенційність’, тобто у модальних висловленнях зі значенням дебітивності увага суб'єкта фокусується на результаті дії. Однак ступінь вираженості цієї семи у концептах не збігається, найпотужніше вона виражена у висловленнях із модальним значенням необхідності/потреби. Проте навіть відсутність інтенційності в ситуації вимушеності значуща, що підтверджується контекстом.

Усі концепти дебітивності взаємодіють, співвідносяться один з одним, тобто між ними немає чітких меж. Так, у минулому часі предикати норми в дескриптивних контекстах наближаються до предикатів вимушеності.

Наприклад: *А колись такий закон був, що файну дівку на сторону хлопці не віддавали. Коли чужий в селі женився, то **мусив** викуп **дати*** (С. Пушик) // *...був змушений викуп дати.*

Концепти дебітивної модальності можуть протиставлятися один одному. Наприклад, концепти повинності протиставляються концепту необхідності/потреби, тому що повиннісна модальність пов'язана з категорією норми, тобто характеризується чіткими правилами і заборонами для певної соціальної групи, а модальність необхідності/потреби безпосередньо (експліцитно) пов'язана з категорією мети. Істотна відмінність між повиннісною модальністю та модальністю необхідності/потреби лежить у площині альтернативності. У висловленнях із модальним значенням потреби очевидна наявність альтернативи, тобто інша варіантна дія виражена експліцитно, тоді як у висловленнях із предикатами повинності завжди акцентується тільки на невиконанні однієї дії. Порівняймо: *Пив шампанське й не почував його хмільності, їв вареники, й не почував їхнього смаку. **Мав би хвалити** господиню, але не хвалив* (Ю. Мушкетик) – йдеться про невиконання дії – “норми” (прийнято хвалити страви, якими пригощають) і наявність альтернативної дії у реченні: *Тут **треба було** або ж **зриватися** несподівано, як то зробив був Долгорукий ще до снігу, або ж **вдатися** до великих приготувань, як тепер* (П. Загребельний).

У конструкціях із модальним значенням неминучості/невідворотності, як і в конструкціях зі значенням вимушеності, сема ‘волевиявлення’ не репрезентується, тобто відсутній суб’єктивний момент волі, що відрізняє їх від речень зі значенням необхідності/потреби і повинності/норми/зобов’язання та повинності/ідеалу.

§ 4.2.2. Позичійна структура речень із предикатами дебітивності

Речення з предикатами доцільності передають ситуацію мовлення, коли суб’єкту варто (доречно, личить, пасує, годиться, потрібно, необхідно) виконати якусь дію, яка відповідає поставленій меті, є практично корисною, розумною, розглядається як ‘бажана необхідність’ або коли мовець переконує

співрозмовника чи доводить йому доцільність виконання певної дії.

Семантика доцільності може передаватися двоскладними реченнями (структурна схема $N_1-V_{fmod}Inf$), як-от: *Мужик є завше дурний і тому **му**с**ит** **рад**ит**ися** мудрішого* (М. Черемшина), та односкладними, які репрезентуються такими схемами – $Praed_{mod}Inf$, наприклад: *З цього **слід** **було** **поч**инати, **молодче*** (Д. Міщенко); ***Пот**рібно, хлопці, якомога більше **чит**ати* (М. Сиротюк); *Зараз **не** **час** **роз**водити теорії* (Ю. Щербак), $V_{fmod}Inf$, як-от: *А мужеві **не** **лич**ить **пла**кати!..* (В. Малик), Inf , як-от: *Карло XII **ва**гався кому **на**дати перевагу* (Р. Іваничук).

Речення з предикатами повинності/норми/зобов'язання і повинності/ідеалу передають ситуацію мовлення, коли суб'єкт повинен (зобов'язаний) здійснити певну дію, оскільки це – суспільний, моральний, християнський обов'язок, норма суспільства, в якому він живе, взірець, до якого він прагне. Семантика норми/зобов'язання/ідеалу може репрезентуватися двоскладними реченнями – структурні схеми $N_1-V_{fmod}Inf$: *Діти **ма**ють **рос**ти разом* (Є. Гуцало), $N_1-Adj_{mod}Inf$: *Судді **пов**инні **бит**ись поруч, коли Батьківщина **г**ине!* (О. Довженко), $N_1-Adj_{mod}copN_5 (Adj_5)$, $N_1-V_{fmod}copN_5 (Adj_5)$, $N_1-V_{fmod}Inf_{fas}Inf$, наприклад: *Мужик **пов**инен **бу**ти **муж**иком* (М. Стельмах); *Коли ти вже на посаді, то **му**сиш **бу**ть **гра**мотним* (В. Дрозд) та односкладними реченнями – структурна схема $Praed_{mod}$, наприклад: *Поки живемо, про живе **тре**ба **ду**мати* (В. Дрозд); *У вас **пов**инно **бу**ти більше **пра**вди, ніж у нас* (М. Стельмах).

Речення з предикатами вимушеності/змушеності передають ситуацію мовлення, коли суб'єкт змушений (вимушений, зобов'язаний) виконувати якусь дію під впливом об'єкта каузації (суспільних чи соціальних обставин, обставин родинного життя; окремих осіб, які мають каузативний вплив на суб'єкта). Цю семантичну пропозицію формують компоненти, які займають певну позицію у формально-граматичній будові двоскладних речень та репрезентуються такими структурними схемами: $N_1-V_{fmod}Inf$: *Під їхній **пост**ійно **му**с**ит** **зах**ищат**ися** від інших родів* (Д. Міщенко); *Неспокій **зму**шував **при**глядат**ися**, що робиться*

в таборі (Д. Міщенко), N₁-Adj_{mod}Inf: *Ми змушені були робити час від часу зупинки* (Ю. Збанацький); *І я вимушений був відповідати теж люб'язністю* (П. Загребельний), N₁-V_{f mod}Inf_(fas) Inf: *Через нестатки та злидні мусило хлоп'я перестати ходити до школи* (А. Тесленко), N₁-V_{debitiv}: *Сам, не впоравшись з повстанням, утік у Варшаву, відсиджується у столиці, а ти вгамовуй хлопів, як хочеш* (В. Чемерис), односкладними – структурні схеми: V_{f mod}Inf: *Знову доведеться – в котрий раз – ночувати в сніговому ліжку* (В. Малик), Praed_{mod} Inf: *Їх [жінок] треба було забалакувати майже до втрати свідомості* (П. Загребельний), Part_{3 mod}Inf: *Їм було наказано запрягати коней у воза, згромадити туди скарб, а самим сісти на скриню* (В. Земляк), Inf: *Ти не порахувався з законами. Тож і розплачуватися тобі тепер за посадника* (Д. Міщенко).

Речення з предикатами необхідності/потреби передають ситуацію мовлення, коли суб'єкту потрібно (треба) здійснити певну необхідну, корисну дію, тобто коли він розглядає повинність як потребу діяти відповідно чи всупереч волі, бажанню. Семантика необхідності/потреби може передаватися двоскладними реченнями – структурні схеми N₁-V_{f mod}Inf: *Тут має стояти Семенишина хата* (М. Черемшина), N₁-V_{f mod}: *Ми вашої землі не потребуємо* (Н. Рибак); *Є потреба порадитися з тобою [батьком]* (Д. Міщенко) та односкладними – схеми Praed_{mod}: *Людям завжди потрібні високі приклади, великі світлі імена* (Ю. Мушкетик), Praed_{mod}Inf: *На Україні за всяку ціну треба знайти нафту* (М. Стельмах), N₃-Praed_{mod}Inf: *Вам заміну треба шукати...* (Є. Гуцало), Inf: *Закріпити ділянки за бригадирами, – сказав Орест, – щоб кожен відповідав за свою ділянку* (Ю. Мушкетик), Neg_{mod}Gen(Inf): *А я тобі так скажу, Якове, що коли наші поженуть назад фашистів – не буде тоді потреби в твоїй допомозі* (Ю. Збанацький).

Речення з предикатами неминучості/невідворотності передають ситуацію мовлення, яку не можна відвернути, якій не можна запобігти, бо вона пов'язана “з наявністю невідворотних, що знаходяться поза сферою впливу людини, обставин” [Ваулина 1988: 55-56]. Семантика неминучості/невідворотності

передається двоскладними реченнями – структурні схеми N₁–V_{fmod}Inf: *Кого має знайти напасть, то й дома захопить* (М. Черемшина), N₁(cop)Adj_{mod}: *Оскільки ромеї відмовилися від перетрактацій, січа неминуча* (Д. Міщенко) та односкладними – схеми Inf: *Бути біді!* Хани розправляються з непокірними безпощадно (В. Малик); *Бути миру та злагоді між утигурами і кутригурами, бути благодаті!* (Д. Міщенко), V_{fmod}Inf: *Тих, хто йде до перемоги, не вражають ніякі стріли, а кому судилося померти, того смерть знайде і в теплій постелі, під боком* (В. Малик), Part3Inf: *Їм приречено самим Христом бути в покорі у західних королів та імператорів* (Н. Рибак).

Центральною синтаксевою семантико-синтаксичної структури елементарного простого речення із дебітивною модальністю виступає предикат дебітивності із властивою йому здатністю сполучатися з іншими словами, мати певну кількість відкритих позицій, які можуть або мають заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи. Валентні потенції предикатів дебітивності різні, бо на глибинному рівні у структурі реченнєвої синтагми може простежуватися від одного актанта (*Слід подумати*) до шести актантів (наприклад, у предикатах руху, які позначають орієнтоване щодо початкового і кінцевого пункту переміщення через якийсь шлях або простір, що його здійснює суб'єкт: *Тобі доведеться машиною привезти матері продуктів з міста до села*).

Відповідно до лексичного наповнення та синтаксичної сполучуваності предиката розмежовуємо облігаторні синтаксеми (суб'єктні, об'єктні, адресатні, каузативні), напівоблігаторні (інструментальні) в елементарному простому реченні та факультативні (адвербіальні) в ускладненому простому реченні.

Речення із дебітивною модальністю поділяються на односуб'єктні та двосуб'єктні, позиційна структура яких суттєво вирізняється. Так, у реченнях із каузативними дієсловами змушуваності типу *змушувати, примушувати, наказувати* на відміну від речень із предикатами вимушеності (*мати, мусити*) експлікується більше однієї ситуації, а правобічну позицію займає не суб'єкт вимушеності (як це спостерігаємо у реченнях із модальними дієсловами *мати,*

мусити), а суб'єкт-каузатор чи обставина-каузатор, що змушують суб'єкта каузації виконувати якусь дію, яка займає дуплексивну позицію. Цей суб'єкт посідає у формальній структурі речення позицію прямого об'єктного поширювача, вираженого знахідним відмінком. Наприклад, у реченні *Казимир вдруге змушував її жити...* (Г. Колесник) іменний компонент *її* має подвійне значення, оскільки поєднує в собі значення об'єкта впливу каузації і суб'єкта каузованої дії. У цьому прикладі суб'єкт головного предиката (S1) впливає на суб'єкт (S2) залежного предиката, репрезентованого інфінітивом, отож S2 виконує дію, передбачену суб'єктом головної предикації. Як видно, структурно просте речення, крім основного, має додаткове предикативне ядро, тобто містить дві ситуації: перша позначає реальну каузуючу дію, а друга – ірреальну каузовану дію, суб'єкт якої позначається іменником або займенником непрямого відмінка, а сама дія – об'єктним інфінітивом. Таким чином, компоненти *її* і *жити* [тобто 'вона повинна жити'] – це компоненти, позначені вторинною предикацією, семантично і граматично зумовленої основною предикацією.

Суб'єкт дебітивної (а саме доцільної, повиннісної, необхідної, вимушеної) дії здебільшого позначається називним відмінком (у двоскладних реченнях) або давальним суб'єкта (у формально безособових реченнях). Оскільки агентивний іменник у давальному відмінку є потенційним виконавцем дії предиката дебітивності, він виступає облігаторним компонентом речення. Суб'єкт повиннісної дії може виражатися родовим відмінком з прийменниками *у* (*в*), *для* та орудним відмінком з прийменником *між*. Наприклад: – *У вас повинно бути більше правди, ніж у нас* (М. Стельмах); *Хитрості в цих людей не повинно бути* (М. Стельмах); *Між ними не повинно було лишатися нічого не з'ясованого* (П. Загребельний). Суб'єктом доцільної, повиннісної, необхідної дії виступають переважно іменники, що позначають особу або групу осіб; назви осіб за професією, родом занять, за соціальним статусом; абстрактні іменники; іменники – назви соціуму, організацій, установ; збірні іменники; зооніми.

У реченнях із модальним предикатом неминучості *бути* обов'язково вживається суб'єктний детермінант, в позиції якого використовуються

іменники, що позначають абстрактні поняття, які вказують на негативні явища дійсності: *війна, біда, горе, нещастя, сварка* та ін; явища природи: *вітер, буря, гроза, шторм, завірюха, хуртовина, метелиця, дощ, злива, град* і под.; позитивні особистісно-соціальні події в житті людини: *заручини, весілля* тощо. Наприклад: ***Бути бурі шаленій, а січі великій, кривавій*** (Д. Міщенко); ***Бути грому великому*** (Д. Міщенко). У реченнях цієї семантики імпліцитно чи експліцитно виражена сема 'впевненість суб'єкта у невідворотності дії', як-от: – *Так, вірю: бути бурі, грізнішій, ніж оця, – показав на вікно* (М. Сиротюк). У цьому реченні значення впевненості виражено експліцитно – складнопідрядним реченням з дієсловом *вірю*, що виконує функцію предиката головної частини (Я *вірю*, що...). Показово, що часто саме суб'єктний детермінант у формі давального відмінка без прийменника вказує на те явище, існування якого об'єктивно зумовлено. Наприклад: ***Бути біді!*** *Хани розправляються з непокірними безпощадно* (В. Малик).

У реченнях із модальними предикативами неминучості/невідворотності, вираженими пасивними безособовими формами на *-но, -то* (*приречено, призначено, суджено*, фразеологізмом на роду *написано* тощо), позицію суб'єкта-каузатора займають абстрактні, міфічні чи сакральні назви в орудному відмінку: *доля, природа, Христос*, які вимагають суб'єктно-об'єктного компонента у формі давального відмінка як пасивного об'єкта зумовленої дії. Наприклад: *Самою природою призначено нам рід наш продовжувати* (З газети).

У реченнях із модальним предикатом змушуваності суб'єктом-каузатором виступають абстрактні іменники, що позначають явища, властивості, поняття, процеси, пов'язані з відчуттями і почуттями (*відчуття, образа, неспокій, горе, хвилювання, страх, неволя* тощо); іменники зі значенням процесів мовленнєво-мисленнєвої діяльності людини (*думка, згадка, промова* тощо); іменники, що позначають явища природи, натурфакти (*ніч, день, зима, сніг, злива* тощо); іменники, що позначають зовнішні подразники (*крик, постріл, посвист, дзвінок, укол* тощо); маніфестанти (*тіло, душа, серце*) тощо.

Обов'язковим компонентом семантико-синтаксичної структури речень із

предикатом дебітивності може виступати адресат. Так, на глибинному рівні мінімальна структурна схема речень з дієсловами ‘давання’ виглядає як S–R–O–A, де R – дія, виконувана суб’єктом [S], яка через сильнокеровану правобічну валентність позначає об’єкт [O], передаваний адресату [A]. Адресат здебільшого позначається іменником чи означальним займенником. Наприклад: *А ще кумі треба подати соцдопомогу* (О. Гончар); *А тут план. А тут завдання! А тут дай зарплатню й прогресивку народів. А конструкторам дай творчу паузу для нових задумів* (П. Загребельний).

Обов’язковим актантом предиката дебітивності є об’єкт дебітивної дії, зокрема у трикомпонентних семантичних структурах, які включають суб’єкт доцільної (повиннісної, вимушеної, необхідної, неминучої) дії, складений предикат доцільної (повиннісної, вимушеної, необхідної, неминучої) дії і об’єкт доцільної (повиннісної, вимушеної, необхідної, неминучої) дії. Наприклад: *Мені [Данаї] не личить казати неправду, – розгнівалась* (Д. Міщенко); *Селянин має отримати свій наділ* (М. Стельмах); *Мусила Ганка шукати пропажу* (Є. Гуцало); *Старому завтра солону зранку возити* (В. Захарченко). Семантико-синтаксична структура першого речення прогнозує обов’язкове вживання об’єкта доцільної дії, у другому – об’єкта повиннісної дії, у третьому – об’єкта вимушеної дії, а в четвертому – об’єкта необхідної дії.

Прямий об’єкт, що вживається при формі дебітива, виражений як знахідним, так і родовим відмінком, наприклад: *Турми їм дай, волю їм дай! А цурки на шиї не хочете?..* (Д. Міщенко); *Горілки дістань, наїдків дістань...* (В. Кулаковський). Відмінок непрямого об’єкта зумовлюється семантико-синтаксичною валентністю інфінітива (наприклад: *дбати про кого? що?, захищати від кого? від чого?*), як-от: *Адже ми маємо дбати ще і про розум нашого племені...* (В. Земляк); *Він [Каган] мусить і захищати їх [сіверян] від навали чужинців* (Д. Міщенко).

Інструментальна синтаксема відзначається унікальністю, оскільки у валентній структурі одних лексем вона є обов’язковою, а в інших – факультативною. Так, для повноти реалізації свого семантичного обсягу лексеми *обдаровувати, винагороджувати, виплачувати, освітлювати* тощо

вимагають інструментального компонента, як-от: *В цій Русі зараз навіть цар **мусть освітлювати** свій палац **восковою свічкою*** (М. Стельмах), тоді як для одиниць лексико-семантичної групи дієслів фізичної дії інструментальна синтаксема є бажаною, але не обов'язковою. Інструментатив, що виражається конкретно-предметними іменами із значенням знаряддя праці в орудному відмінку, увиразнює вимушеність ситуації, наприклад: *Завтра вранці наші ворота будуть облиті дьогтем і їм доведеться шкребти їх **ножем*** (Г. Тютюнник) чи підсилює необхідність/потребу, як-от: *Рабів, якщо вони допускають провину, треба вчити **батогами*** (В. Малик).

Речення із предикатами дебітивності передбачають необмежену кількість детермінантів, як-от: *Данилович **змушений був** в однім спіднім **вистрибувати** вночі з чигиринського замку і до ранку **тремтіти** від холоду й ляку в копиці сіна на околиці Чигирина* (В. Чемерис); *Марійка сама себе питала: що **примушувало** її [матір] цілі ночі **просиджувати** в лабораторії з лупою в руках над купкою колосків або зерна?* (О. Донченко).

Таким чином, на основі аналізу конструкцій з предикатами дебітивності можемо констатувати, що дебітивність – це різновид модального значення, що виражає приписуваність комусь дії, зумовленої законами, звичаями, традиціями, правилами, обов'язками, інструкціями, внутрішніми потребами чи особистим досвідом мовця, звичайною послідовністю подій тощо. Категорія дебітивності репрезентує вияв об'єктивно-суб'єктивної модальності речення і передається системою лексичних і синтаксичних засобів.

Література

- Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Наука, 1966. – 606 с.
- Бармина Е.А. Перевод модальности долженствования (на материале публицистических текстов) // Функциональная лингвистика: сб. науч. работ / Крымский республиканский институт последипломного педагогического образования; науч. ред. А.Н. Рудяков. – Том 1. – Симферополь, 2010. – С. 31-33.
- Беляева Е.И. Функционально-семантические поля модальности в английском и русском языках. – Воронеж: Изд-во Воронежск. ун-та, 1985. – 180 с.
- Беляева Е.И., Цейтлин С.Н. Соотношение значений возможности и

необходимости в семантической сфере потенциальности // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. – Л.: Наука, 1990. – С. 123-126.

Ваулина С.С. Эволюция средств выражения модальности в русском языке (XI–XVII вв.). – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. – 143 с.

Дерев'янюк О.А. Семантичні компоненти ситуації дебітивності / Матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції “Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація”. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. – С. 76-77.

Дмитриева Л.Д. Внеимперативное употребление формы повелительного наклонения: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1993. – 16 с.

Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 368 с.

Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.

Касевич В.Б., Храковский В.С. От пропозиции к семантике предложения // Типология конструкций с предикатными актантами. – Л.: Наука, 1985. – С. 9-17.

Корди Е.Е. Модальные и каузативные глаголы в современном французском языке. – Л.: Наука, 1988. – 165 с.

Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 198 с.

Мышкина Н.Л. Значения необходимости и способы передачи этих значений в оригинальных и переводных текстах немецкой и русской научной речи: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1979. – 25 с.

Русская грамматика: В 2-х т. – Т. II: Синтаксис. – М.: Наука, 1980. – 710 с.

Туровская С.Н. О семантической зоне модальности необходимости в русском языке // Уч. зап. Тартуского гос. ун-та. Труды по русской и славянской филологии. – Тарту. – 1990. – Вып. 896. – С. 4-19.

Туровская С.Н. Проблемы изучения модальных смыслов: теоретический аспект (на мат. совр. русск. языка). – Тарту. – 1997. – 132 с.

Филиппов В.Н. Опыт компонентного анализа плана содержания лексики

соотносимой с понятием “необходимость” и предикатные выражения этого понятия (на матер. англ. языка): Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Калинин, 1971. – 21 с.

Цейтлин С.Н. Необходимость // Теория функциональной грамматики. Темпоральность, модальность. – Л.: Наука, 1990. – С.142-156.

Чуршуков Г.В. Модальность “долженствования” и средства ее выражения во французских переводах Нового Завета // Филол. науки. – 1998. – № 2. – С. 93-99.

Шмелева Т.В. Смысловая организация предложения и проблема модальности // Актуальные проблемы русского синтаксиса. – М., 1984. – С. 78-100.